



Ewa Kocój, Paweł Lechowski, Katarzyna Plebańczyk

TEMATYKA CYGAŃSKA W POLSKICH ZBIORACH IKONOGRAFICZNYCH (WIEK XIX – I POŁOWA XX WIEKU) – REKONESANS

SŁOWA KLUCZE: Romowie – kultura cygańska – ikonografia – zbiory cygańskie w Polsce

KEY WORDS: The Roma – Gypsy culture – iconography – Gypsy collection in Poland

Abstract

THE IMAGE OF GYPSIES IN POLISH COLLECTIONS OF ICONOGRAPHIC MATERIALS (19TH CENTURY – FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY) – RECONNAISSANCE

At least since the Middle Ages the people of Europe have shared their space with the nomadic Gypsy people. Its long, often troublesome neighborhood resulted in the formation of two parallel, though different, stereotypical images of the Roma in European culture. In one of them one, they are portrayed negatively, as the personification of all the pejorative and demonic qualities. Two words describing Roma Stereotypes in this language context are as follows: dangerous vagrants, thieves, criminals, living without any moral rules.

Under the influence of romantic ideas in European culture a different picture of the Gypsies began to take shape. According to this ideal, they were considered to be free people, living itinerant lives and in harmony with nature, free from hard work, colorful, cheerful, independent and artistic.

In this paper we would like to present how the ideas existing in the nineteenth-and twentieth-century culture reflected in the iconography of Roma. On the basis of Polish collections we will show the most important themes and motifs associated with the iconography and mythology of this minority. At the same time, we will try to show to what extent the European images coincided with the real culture and tradition of the Gypsies. In the analysis we will use both engravings, woodcuts, paintings, graphics press and photographs found in public collections in Tarnow, Sejny or Krakow, as well as in various private collections.

Zainteresowanie kulturą romską narodziło się na ziemiach polskich w wieku XIX na fali romantycznych idei, głoszących związek z naturą, i fascynacji kulturami ludowymi. To wówczas pojawiły się pierwsze etnograficzne próby opisanie tej kultury oraz przedstawienia ikonograficzne¹. Zainteresowania te nasiliły się w latach siedemdziesiątych XX wieku, kiedy stopniowo zaczęła się zmieniać polityka państwa wobec mniejszości etnicznych i narodowych. Powstało wówczas kilkadziesiąt dobrze ocenianych i wartościowych opracowań tematyki romskiej. Warto wspomnieć, że dzięki fascynacji i zaangażowaniu jednego z najbardziej znanych cyganologów polskich, Adama Bartosza, Państwowe Muzeum Okręgowe w Tarnowie pozyskało bogatą ikonografię, a w roku 1990 otworzyło – jako pierwsze na świecie – stałą wystawę o romskiej historii i kulturze. Szczególne zainteresowanie tą kulturą rozwija się w Polsce od ponad dwudziestu lat, odkąd po upadku komunizmu temat mniejszości narodowych i etnicznych przestał być ukrywany, a idea asymilacjonizmu nie wyznaczała już kierunku polskiej polityki wobec etnosów². Zainteresowanie to wynika także z wielokulturowej polityki Unii Europejskiej i mieści się w jej priorytetach, kładących nacisk na integrację społeczności romskiej. Regulacje unijne, a także ich odpowiedniki na poziomie państw powodują, że w Polsce powstały różne instytucje tworzone przez samych Romów,³ zwiększyło się zainteresowanie ich kulturą, a stworzone wcześniej kolekcje mogły ujrzeć światło dzienne. Zbiory te znajdują się dziś zarówno w muzeach państwowych, organizacjach non-profit, jak i rękach prywatnych. Ostatnio bogatą kolekcję zgromadziła Fundacja Pogranicze z Sejn i udostępniła część z niej w Internecie⁴. Najbogatsze prywatne zbiory zgromadzili: Andrzej Staszak (†2009 r.)⁵, cyganolog i podróżnik Andrzej Grzymała-Kazłowski z Warszawy oraz etnograf i cyganolog Paweł Lechowski z Krakowa.

¹ Źródła historyczne dotyczące Cyganów w Polsce są dużo starsze i sięgają XV wieku. Na ten temat zob. L. Mróz, *Dzieje Cyganów-Romów w Rzeczypospolitej XV–XVIII w.*, Warszawa 2001. Z najważniejszych publikacji dotyczących cygańskiej historii i kultury w Polsce należy wymienić: T. Czacki, *O Cyganach* [w:] *Dziela*, t. III, Poznań 1845; I. Daniłowicz, *O Cyganach: wiadomość historyczna, czytana na posiedzeniu publicznym Cesarskiego Uniwersytetu Wileńskiego, dnia 30 czerwca 1824 roku przez Ignacego Daniłowicza, z dodaniem wyrazów i wzorów odmian gramatycznych języka tego narodu*, Wilno 1824; J. Gluziński, *Król cygański i Akademia Niedźwiedzia* [w:] *Kalendarz Polski Ilustrowany J. Jaworskiego*, Warszawa 1867; T. Narbutt, *Rys historyczny ludu cygańskiego*, Wilno 1830.

² J. Nikitorowicz, *Grupy etniczne w wielokulturowym świecie*, Gdańsk 2011, s. 261–408.

³ Do najważniejszych organizacji romskich w Polsce należą m.in.: Stowarzyszenie Romów w Polsce z siedzibą w Oświęcimiu, Związek Romów Polskich z siedzibą w Szczecinku; Fundacja Królewska Romów; Europejskie Towarzystwo Edukacji i Kultury Romów z siedzibą w Ciechocinku, Stowarzyszenie Romów w Krakowie, Centrum Kultury Romów w Polsce – Stowarzyszenie Kulturalno-Społeczne z siedzibą w Tarnowie, Stowarzyszenie Mniejszości Narodowej Romów „Roma Union” z siedzibą we Włocławku, Stowarzyszenie Kobiet Romskich w Polsce z siedzibą w Krakowie.

⁴ Niewielkie zbiory romskie posiadają także w Polsce muzea: Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, Muzeum Etnograficzne im. S. Udzieli w Krakowie oraz Muzeum Fotografii w Krakowie.

⁵ Andrzej Staszak zgromadził jedną z największych kolekcji pocztówek o tematyce romskiej w Polsce. Po jego śmierci w 2008 r. część tej kolekcji została przekazana do Muzeum Okręgowego w Tarnowie, a część została w dyspozycji jego narzeczonej – p. Barbary Borowskiej.

Celem tego artykułu jest przyjrzenie się tematowi występującemu w ikonografii romskiej zbieranej w Polsce. Interesuje nas przede wszystkim ustalenie szczegółów ikonograficznych, ponieważ mimo rosnących zbiorów, temat ten jest w Polsce wciąż bardzo słabo przebadany i opisany. W opracowaniach dotyczących Romów występuje niemało nieścisłości dotyczących przede wszystkim nazewnictwa, terminologii i historii. Wynikają one stąd, że badania w wielu krajach (szczególnie znajdujących się pod rządami komunistycznymi) rozwijały się w izolacji. Dlatego artykuł ten nie pretenduje do miana wyczerpującego, lecz wskazuje pewne powtarzające się w polskich zbiorach tematy ikonografii romskiej, by stworzyć podstawę późniejszych szczegółowych interpretacji i badań porównawczych. Celem jest opis i wstępna analiza, poddanie jej krytyce i spowodowanie szerszej dyskusji.

Tematyka cygańska w ikonografii polskiej pojawiła się w połowie XIX wieku, początkowo przede wszystkim wśród artystów⁶. Uwolnienie Cyganów ze statusu niewolników, jaki posiadali do drugiej połowy XIX wieku w Rumunii⁷ i związane z tym migracje do Polski oraz innych krajów europejskich spowodowały, że stanowili oni wdzięczną inspirację dla twórców tego okresu, opanowanych romantycznymi ideałami. Tematem twórczości artystów byli nie tylko miejscowi Cyganie, zamieszkali tu od dawna i przemieszczający się po kraju, lecz także przybysze z ziem sąsiednich. Wkrótce ich wizerunki pojawiły się nie tylko w malarstwie, lecz także na litografiach, rycinach, drzeworytach, a pod koniec wieku XIX – po wynalezieniu fotografii – również na pocztówkach. Już wówczas obrazy te były uzupełniane opisami życia i obyczajowości cygańskiej, nierzadko negatywnymi. Ważne jest uświadomienie sobie tej prawidłowości, która do dziś ciąży na potocznych i naukowych koncepcjach dotyczących ikonografii Cyganów. Kontekst (opis, notatka prasowa czy naoczna relacja) powoduje, że ikonografia nabiera negatywnego charakteru. Jeśli jednak ikonografię analizuje się z perspektywy czasu i bez uwzględnienia kontekstu/opisu, nie zawiera ona wartościowania; przeciwnie – staje się neutralna, a nawet pozytywna. Dotykamy tu zatem ważnego problemu dotyczącego związków między sztuką a jej odbiorcą, czyli pytania: co widzimy na przedstawieniach i czy nasza percepcja zmienia się pod wpływem czasu, osobistych doświadczeń i kontekstu kulturowego? Na takie problemy doświadczenia sztuki, w tym także religijnej, zwrócili ostatnio uwagę tacy badacze, jak Robin Cormack, David Friedberg, a w Polsce – Anna Niedźwiedź i Ewa Kocój⁸. Istotą ich rozważań jest wykazanie, że kultura wyposaża nas w mechanizmy

⁶ A. Bartosz, *Romowie w sztuce*, wstęp do katalogu wystawy, Kraków 2012, s. 3.

⁷ Uwolnienie Cyganów z niewoli w Rumunii było procesem długofalowym. Można przyjąć, że nastąpiło to w latach 1827–1866. Na ten temat zob.: V. Achim, *Țigani în istoria României*, București 1998, s. 84–95; E. Kocój, P. Lechowski, *Cyganie w Rumunii (z dziejów tematu w wiekach XV–XIX)* [w:] St. Jakimowska, E. Wieruszewska (red.), *We wspólnocie narodów i kultur. W kręgu relacji polsko-rumuńskich. Materiały z sympozjum*, Suczawa 2008, s. 385.

⁸ R. Cormack, *Malowanie duszy. Ikony, maski pośmiertne i całuny*, tłum. K. Kwaśniewicz, Kraków 1999; D. Freedberg, *Potęga wizerunków. Studia z historii i teorii oddziaływania*, tłum. E. Klekot, Kraków 2005; E. Kocój, *Świątynie, postacie, ikony. Malowane cerkwie i monastery Bukowiny Południowej w wyobrażeniach rumuńskich*, Kraków 2006; A. Niedźwiedź, *Obraz i postać. Znaczenia wizerunku Matki Boskiej Częstochowskiej*, Kraków 2005.